

Marin Beroš
Vinkuran centar 12
52100 Pula
mberos@pilar.hr

O Zenonovom "gradu mudraca"

Iza Zenona, osnivača stoičke škole, nije ostalo sačuvanih cjelovitih tekstova. Ipak, njihov utjecaj se vidi kroz cijelu antiku, ako po ničem drugome, onda po dugovječnosti škole koje se Zenon smatra začetnikom. Najslavnijim, a možda je čak točnije reći, najozloglašnijim njegovim djelom smatra se *Politeia*, kratki spis nastao po uzoru na Platona, u kojem ovaj stoički filozof daje svoje prijedloge za idealno društveno uređenje, kojim vladaju mudrost i vrlina. Značaj Zenonova "grada mudraca" leži i u tome što u kasnijem stoičkom učenju prerasta u doktrinu kozmopolisa – kozmičkog grada jedinstva bogova i ljudi.

Ključni pojmovi: Zenon, stoici, Država, kozmopolitizam

Premda je etika temeljno područje po kojem je stoička škola ostala zabilježena u povijesti filozofije a i šire, pripadnici te škole dali su značajne doprinose i razvoju političke filozofije. Ipak, govoriti o političkoj filozofiji već u stoika možda je anakrono, jer ključne ideje u njoj poput zakona, uma, prirode, kozmosa ili boga, su izuzetno značajne za cjelokupnu stoičku filozofiju, tako da bi teško mogli govoriti o jasnoj razdvojenosti stoičke političke filozofije od ostatka njihova učenja. To se pogotovo može vidjeti u postupnom razvoju dva koncepta koja će u kasnijim stoljećima (a čak i danas!) imati značajan utjecaj na društvo. Riječ je o konceptima kozmopolitizma i prirodnog prava, koji naravno, za nas imaju puno drukčije značenje nego što su imali za rane stoike. U ovom kratkom ogledu biti će riječ o začetniku stoičke škole, Zenonu iz Kitona, te o njegovom najvažnijem, ne samo političko-filozofskom djelu, "Državi", koje je i dalo početni impuls za oba ta koncepta.

Zenon je rođen negdje u drugoj polovici 4. stoljeća p. K. u Kitonu na Cipru. Kao sin trgovca grimizom, mladost je proveo putujući između Tira i Sidona u jednom smjeru, te Atene u drugom. Mogli bi razložno pretpostaviti da je već tad stekao ono čemu će tek stoici dati naziv i važnost, a to je kozmopolitski pogled na svijet. Prema svjedočanstvu Diogena Laertija¹, negdje oko tridesete godine života, za jednog od trgovačkih putovanja doživljava brodolom

kraj Pireja. Dohvativši se Atene, zalazi u jednu knjižaru, prima se Ksenofontovih "Memorabilia" i nakon iščitavanja traži od prodavača da mu kaže gdje može naći ljude poput Sokrata. Kako je tad prolazio kiničar Krates, prodavač mu je pokazao na njega i rekao "Prati ga!", što je Zenon i učinio.

Zenon osim naučavanja kod kiničara Kratesa, prolazi i školu kod akademičara Polemona, te se drži da oko 300. godine osniva svoju školu, u kojoj su se učitelji i njihovi učenici sastajali u oslikanom trijemu (*stoa*) poznatom po slikama Polignota, po kojem škola dobiva i ime. Premda nije ostalo sačuvanih originalnih zapisa, čini se kako su Zenonova učenja naišla na plodno tlo, budući da se stoicizam razvio u jedan od dominantnih pravaca helenističke filozofije, koji se usprkos svim promjenama uspio održati preko pet stoljeća. Zbog te svoje dugotrajnosti, kao i nekih različitih karakteristika u učenjima, stoicizam se uobičajeno dijeli na tri razdoblja – starije, grčko, pretežno etičko razdoblje; prijelazno srednje; i mlađe, rimsko, religiozno razdoblje. Također, možda je značajna činjenica, što će se kasnije pokazati i na promicanju kozmopolitske ideje u ranoj stoi, to što većina predstavnika ove škole potječe iz heleniziranih krajeva Orijenta, koji su došli pod utjecaj grčke kulture ponajviše zahvaljujući osvajanjima Aleksandra Velikog iz 4. stoljeća p. K.

Iako je, kao što smo već spomenuli, stoicizam ponajviše ostao zapamćen po svojim etičkim istraživanjima, te su stoički filozofi zbog svojeg bavljenja pojedincem imali malo interesa za državna uređenja, svojim su djelima ipak pružili trajan doprinos političkoj misli. Najvažnijim od njih, upravo je Zenonov spis "Država", o kojemu postoje samo fragmentarna svjedočanstva.² Većina učenjaka smatra "Državu" njegovim mladenačkim djelom, napisanim još za školovanja kod Kratesa³ U njemu Zenon, na način nalik Platonu i Diogenu prije njega, predlaže uređenje za svoj idealni grad. Najvažnije svjedočanstvo o djelu smatra se ono u Diogena Laertija (D.L. VII 32-34)⁴:

Drugi autori, među kojima i sljedbenici skeptika Kasija, u mnogim stvarima optužuju Zenona da je na početku knjige "O državi", prvo, proglasio nekorisnim uobičajeni tijekom obrazovanja kod Helena, drugo, što na sve ljude koji se ne ističu vrlinom primjenjuje epitete kao: neprijatelj, dušmanin, rob, i da su svi neprijatelji jedni drugima: roditelji djeci, braća braći i prijatelji prijateljima.

U "Državi" je u skladu s tim, proglasio samo vrle ljude građanima, prijateljima, rođacima i slobodnim ljudima.

Prema tome, prema shvaćanju stoika, stoici i djeca su neprijatelji jer nisu mudri (puni vrline). On je isto poput Platona u "Državi", postavio zahtjev za zajedničkim ženama, i u svom učenju od 200 stihova zabranjuje gradnju hramova, sudova i gimnazija u gradovima. Što se tiče novca, on piše kako zlatni novac nije nužno uvoditi ni u cilju trgovine, niti zbog poduzimanja putovanja. Dalje, on naređuje da i žene i muškarci nose isto odijelo i da nijedan dio tijela ne smije biti skriven.

Krizip u svome djelu o državi svjedoči da je spis "Država" Zenonovo djelo. Govorio je i o pitanjima ljubavi na početku knjige koja nosi naziv "O vještini ljubavi". Ali i u svojim "Raspravama" on govori o sličnim stvarima. Stvari te vrste nalazimo u Kasija, ali i oratora Isidora iz Pergama. On također tvrdi da je stoik Atenodor isjekao mjesto iz njegovih djela koje njegova škola nije odobravalala, a njemu je bila povjerena biblioteka u Pergamu. Poslije toga, kad je Atenodor bio otkriven i izveden pred sud, ta su mjesta ponovno umetnuta. Eto, toliko o njegovim djelima koje se smatraju autentičnim.

Dakle, prema svjedočenju Diogena Laertija, Zenon u "Državi" predlaže ukidanje formalnog obrazovanja, braka, hramova, sudova i gimnazija, odbacivanje novca i drugih konvencionalnih institucija, zajedništvo žena i prihvaćanje jednostavne uniformne odjeće za muškarce i žene. Također, iz drugih izvora⁵ saznajemo kako je za glavnog boga te idealne države odabrao Erosa. Čini se kako je Zenon smatrao da građane svog idealnog grada treba ohrabrivati na uspostavu snažnih erotskih veza kako bi se postigao sklad u njoj. Zbog toga se i seksualnoj privlačnosti pridavao moralni element. Rani stoici su ljubav vidjeli kao potragu za vrlinom u mladim osoba, kako bi se i njih izvelo na putove moralnog usavršenja, odnosno mudrosti.⁶ Na kraju odlomka također saznajemo da kasniji stoici se nisu slagali s učenjem koje Zenon iznosi u "Državi", te da su ga čak i revidirali.

Pozabavimo se malo sa svakom od tih tvrdnji o kojima nam Diogen Laertije svjedoči. Prva od njih je ukidanje tradicionalnog grčkog oblika školovanja. Čini se kako se ova rečenica odnosi na sami početak djela⁷, u kojem Zenon osuđuje onovremeno grčko društvo, s tvrdnjom da njime vladaju zli ljudi, koji ne posjeduju ni vrlinu niti mudrost. Zenon je očito, pod utjecajem kinika smatrao kako je za tu situaciju krivo tradicionalno grčko obrazovanje, koje nije bilo sposobno učiniti ljude ni vrlima niti mudrima, te je samim time potpuno beskorisno i treba ga

odbaciti. Izgleda da je ostatak djela predstavljao Zenonov pozitivni program, i to vrlo vjerojatno redom koji je Diogen Laertije naveo.

Drugi stavak o kojem svjedoči Diogen Laertije možda je i najvažniji, jer predstavlja ono što K. M. Vogt naziva jednom od "uznemirujućih teza"⁸ o kojima govore skeptici. Zenon očito tvrdi kako su samo mudraci građani, prijatelji, rođaci i slobodni ljudi, dok su svi ostali privatni i javni neprijatelji, stranci i robovi. Kontroverznost te ideje leži u tome da ako ne pokazuju mudrost, sav rod, pa čak i roditelji, postaju neprijateljima, ako ne i robovima. Teza da su samo mudraci građani vodi nas do središnjeg pitanja Zenonove "Države", a prema tvrdnjama Vogt, i do središnjeg pitanja rane stoičke političke filozofije. Znači li to da je Zenonov idealni grad grad u kojem prebivaju samo mudraci? Ili je moguća i druga opcija - građanstvo je najviši status koji se postiže u političkoj zajednici u kojoj žive i mnogi drugi nižeg statusa? Oni pripadaju kozmičkoj zajednici, ali nisu njeni građani jer puni status pripada mudracima i bogovima. Samo mudraci su građani kozmosa, ali sva ljudska bića prebivaju u kozmosu, te su građani na niži način. Naravno, uzimajući ovo u obzir, moramo imati na umu da iako Zenon postavlja temelje doktrine kozmopolisa, on o njemu ne govori. Zenon osmišljava grad mudraca, dok je Krizip taj koji razmišlja o kozmopolisu.

Što reći o zahtjevu za zajedništvom žena? Čini se da i po ovom pitanju Zenon slijedi razmišljanja kinika, držeći da kako bi se u idealnom gradu postiglo i održalo jedinstvo i harmonija, potrebno sve žene smatrati kao "zajedničku robu". I djeca koja bi proizlazila iz takvih veza smatrala bi se zajedničkom, te bi time idealni grad bio očuvan od borbi klanova, partikularističkih interesa, ali i od obične ljubomore. Treba naravno spomenuti da i Platon u svojoj "Državi" razmatra slično zajedništvo žena, i to iz sličnih razloga, ali on to zajedništvo ograničava na klasu čuvara polisa, dok u svjedočenjima o Zenonovoj "Državi" nema govora o podjeli građana na klase.

Čini se kako je četvrti stavak vezan uz zabranu gradnje hramova, sudova i gimnazija Zenon obrazlagao na sljedeći način: budući da su hramovi bili djelo "običnih obrtnika", oni nisu dostojni bogova, koji bi trebali biti štovani samo putem intelekta. Također, možda je Zenon smatrao kako bi izgradnja hramova također značila prisutnost obrtnika u njegovom idealnom gradu, što bi značilo "kvarenje" grada mudraca prisutnošću ljudi koji ne posjeduju mudrost, te koji samim tim nisu ni dostojni građanstva u njemu. Zbog sličnog razloga se očito protivi i izgradnji sudnica i gimnazija. Kao što smo već vidjeli na početku, tradicionalno obrazovanje

je smatrao u najbolju ruku neučinkovitim, jer ne vodi ljude prema mudrosti i vrlini, te zbog toga i nepotrebnim. Što se tiče sudova, i njih je smatrao nepotrebnima, jer u savršenom društvu, kojem vladaju vrlina, mudrost i sloga, ljudi se ne spore jedni s drugima.

Vežano uz novac, Diogen Laertije navodi kako Zenon smatra da on nije nužan "ni u cilju trgovine, niti zbog poduzimanja putovanja". Prvi dio, "u cilju trgovine", očito se odnosi na razmjenu dobara u idealnoj zajednici. Zenon očito pokušava i na ovom primjeru pokazati kako zajednica u kojoj je Eros zaštitnik, u kojoj vlada ljubav i sloga, nema potrebu za robno-novčanom razmjenom dobara. Premda nijednom to eksplicitno ne govori u svjedočanstvima o "Državi" koji su nam preostala, čini se mogućim kako je vjerovao da sva dobra koja su potrebna za život zajednička svim građanima. Što se tiče dijela "niti zbog poduzimanja putovanja", čini se da se iz tog mogu izvući dva zaključka. Prvi je da očito, poput Platona koji je u svojoj idealnoj državi zabranio svima mladima od četrdeset godina putovanje izvan njenih granica, i Zenon zabranjuje svojim idealnim građanima miješanje s "nižim" kulturama i ljudima. Drugi je naravno da je Zenonova idealna zajednica ograničena prostorno. Ona očito nije kozmopolis, koji se proteže na cijeli svemir i čiji su građani bogovi i ljudi, kad Zenon govori o putovanjima na kojima bi novac mogao ustrebati za trgovinu s drugima.

Zadnji stavak Svjedočenja Diogena Laertija govori o Zenonovoj naredbi da muškarci i žene nose istu vrstu odjeće i da nijedan dio tijela ne smije biti skriven. Razlog ovom zagovaranju uniformnosti je naravno, opet održavanje sloge u idealnom društvu. Za ovaj prijedlog, Zenon je pak imao živući primjer. Veza njegova učitelja Kratesa s Hiparhijom, također sljedbenicom kiničke filozofije ostala je zabilježena u nizu svjedočanstava.⁹ Oni jesu bili poznati po tome što su se odijevali u jednostavnu, spolno neodređenu odjeću, u kojoj "nijedan dio tijela ne smije biti skriven" čime su odražavali kiničko načelo besramnosti¹⁰, prema kojem ništa što je prirodno nije sramotno te stoga nema potrebe ni za skrivanjem, ali da je samo o presvlačenju bilo riječ davno bi ih svaka povijest zaboravila. Njih dvoje išli su nasuprot običaja društva u kojem su odgajani, i premda ih je dijelio i rodni i klasni rascjep, pokazivali su na živom primjeru kako dvoje ljudi, uz pomoć ljubavi, mogu biti jednaki. Možda je njihova veza bila i početna pozicija s koje je Zenon krenuo u razmatranje idealnog društva. Trebalo je samo pronaći način kako slogu u zajednici proširiti sa dvoje na mnoštvo, a čini se kako je Zenon smatrao kako je to i uspio s nizom, u osnovi komunističkih prijedloga za izgradnju društva.

Što je od sveg toga navedenog toliko smetalo kasnije sljedbenike stoičke škole da su "Državu" pokušavali revidirati ili otvoreno napasti? To je, čini se, ključno pitanje koje muči Malcolma Schofielda, autora knjige "The Stoic Idea of the City", u kojoj pokušava istražiti sva postojeća svjedočanstva o tom antičkom tekstu, te na temelju njih dati svoju interpretaciju Zenonovog teksta, presudnog za oblikovanje stoičkog koncepta kozmopolisa.

Schofield tako smatra da je najveći problem kasnijih stoika, poput Zenonovih cenzora Kasija i Atenodora, bila pretjerano očita sličnost među stavovima koje je zagovarao osnivač njihove škole s onima kinika¹¹. Zenon je napadao ključne institucije i konvencije grada, uključujući religiju, zakone i novac, a zauzvrat nije pružao detaljne pozitivne prijedloge. Prema njemu bilo bi dovoljno da običaje, konvencije i institucije zamijeni Eros i vježbanje vrline. Samo su mudri i vrli stvarni ljudi, samo oni su uistinu slobodni građani, dobri prijatelji i strastveni ljubavnici.

Što je dakle bio Zenonov glavni politički prijedlog u "Državi"? Schofield na temelju tumačenja iznesenog u D.L. VII 32-33 izvodi tri teze o karakteru teksta: (1) antinomizam, zato jer iz njega očito ne proizlazi ili ne pokušava proizaći nikakav pozitivni politički ideal; (2) revizionizam, jer Zenon ukazuje na zajednicu mudraca kao pozitivni ideal, ali ta zajednica je radikalno drukčija od bilo koje postojeće, njeni pripadnici su samo oni mudri i dobri, gdje god se oni nalazili; (3) komunizam, zato jer idealna zajednica izvana djeluje poput svake druge, ali vezana je slogom koja se u idealnoj zajednici postiže kroz političku vrlinu njenih građana, koja je pak njegovana komunističkim političkim institucijama. Prema antinomističkom tumačenju, "Država" uči antipolitičku doktrinu prema kojoj zajednica nije nužna za ostvarivanje vrline, dok revizionističko shvaćanje teksta uvodi doktrinu pravog grada i primjenjuje je na odnose prijateljstva i neprijateljstva, te se zaključuje kako moralno dobri ili mudri tvore zajednicu bilo gdje u kozmosu živjeli, samo zahvaljujući činjenici bivanja dobrim i mudrim. Ovo drugo tumačenje kombinira antinomističko, kiničko tumačenje, s pozitivnom, premda revizionističkom interpretacijom. Treće, komunističko čitanje "Države" povlači za sobom da je Zenon poput Platona pokušao pokazati da polis, ili točnije tadašnje uobičajeno shvaćanje polisa, može biti preoblikovano kako bi se zadovoljili neki od ciljeva koji su bili cijenjeni. Schofield ovo treće čitanje smatra ispravnim. Kao i Platonu, i Zenonu cilj nije osmišljen u okviru etike pojedinca, nego on predstavlja specifičan politički ideal – prijateljstvo i slogu. Ono u čemu se Zenon bitno razlikuje od Platona je u ulozi koju daje erotskoj ljubavi u učvršćivanju grada u slozi.

Moglo bi se tvrditi kako je Zenonov projekt bio čisto hipotetska vježba čija je osnovna postavka, o zajednici mudrih i dobrih, bila neostvariva baš zbog toga što su stoici mudre ljude smatrali "rjeđima od egipatskog feniksa". Uistinu, već u antici je njegova "Država" smatrana beznadno utopijskom. Ipak, čini se kako Zenon za razliku od Platona želi pokazati kako je njegova država ostvariva ovdje i odmah. On ne dijeli složene upute, niti postavlja teške zahtjeve za njenu uspostavu kao što to Platon čini. Nije potrebna podjela na klase, nije potreban složen sustav obrazovanja, jednostavnost predstavlja Zenonov recept za dobrotu i slogu. Samo je potrebno da ljudi počnu koristiti svoju obdarenost za vrlinu. To je uistinu težak zadatak, ali je isto tako i ostvariv. Schofield stoga tumači kako je poruka Zenonovog djela bila "načini svoj grad, sa svojim prijateljima, gdje god živio". Nema dokaza da je poput Platona i Zenon pokušao svoju idealnu društvenu zajednicu ostvariti, ali možda je uistinu smatrao, kako se Schofield trudi pokazati, da njegova družba ljubitelja mudrosti, okupljena pod obojenim trijemom, predstavlja taj pokušaj uspostave grada vrline.

Literatura:

Hans Friedrich August von Arnim "Stoicorum Veterum Fragmenta" vol. I, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft mbH, Stuttgart 1964.

Daniele Archibugi "Demos and Cosmopolis", New Left Review, 4 (2000)

Harlod Caparne Baldry "Zeno's Ideal State" The Journal of Hellenic Studies, Vol. 79 (1959)

George Boys-Stones "Eros in Government: Zeno and the Virtuous City", The Classical Quarterly, New Series, Vol. 48, No. 1 (1998)

Anton-Hermann Chroust "The Ideal Polity of the Early Stoics: Zeno's 'Republic' ", The Review of Politics, Vol. 27, No.2 (Apr 1965)

Costas Douzinas: "Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism" Routledge, 2007.

Moses Hadas: "From Nationalism to Cosmopolitanism in the Greco-Roman World", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 4, No. 1 (1943)

Hugh Harris "The Greek Origins of the Idea of Cosmopolitanism" *International Journal of Ethics*, Vol 38:1 (1927)

Diogenes Laertius: "Životi i mišljenja istaknutih filozofa", Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979.

Malcom Schofield: "The Stoic Idea of the City", The University of Chicago Press, 1999.

Katja Maria Vogt: "Law, Reason and the City – Political Philosophy in Early Stoa", Oxford University Press, 2008.

Sustavna razrada:

Zenonova *Politeia*, možda najslavnije djelo ovog začetnika stoicizma, ostalo je nesačuvano. Od niza svjedočanstava o ovom djelu političke filozofije, najznačajnijim se smatra ono Diogena Laertija u "Životima i mišljenjima istaknutih filozofa" (DL VII 32-34). Prema tom svjedočenju, a uz pomoć niza suvremenih autora različitih humanističkih i društvenih disciplina, probat ćemo razložiti i obrazložiti osnovne postavke djela, kako bi u konačnici njihovim udruživanjem dali njegovo što točnije tumačenje.

¹ Diogen Laertije "Životi i mišljenja poznatih filozofa" DL VII.2

² Najboljim početnim mjestom za istraživanje svjedočanstava o stoicima još uvijek ostaje "Stoicorum Veterum Fragmenta" H. von Arnima, a u slučaju Zenona, riječ je o prvom svesku tog djela. Značajan popis mjesta na kojima se u antičkih autora spominje Zenonova "Država" iznosi i H.C. Baldry u svom radu "Zeno's Ideal State".

³ Izuzetak od tog stava je A. Erskine koji u svojoj knjizi "The Hellenistic Stoa: Political Thought and Action" iznosi mišljenje da je "Država" bila djelo Zenonovih zrelih godina, a ne kako se inače drži mladenačko zastranjenje pod utjecajem kinika.

⁴ Diogenes Laertius: "Životi i mišljenja istaknutih filozofa", Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979.

⁵ Atenaj u XIII. knjizi "Deipnosophista" o Zenonu tako kaže (561C):

Pontijan je kazao kako je Zenon iz Kitiona ljubav smatrao bogom koji donosi prijateljstvo i slobodu, kao i slogu, ali ništa drugo. Zato je u "Državi" izjavio da je Ljubav bog, i to pomagač u unaprjeđenju sigurnosti grada.

⁶ *Oni, dalje, kažu da će mudar čovjek osjećati ljubav prema mladićima koji svojim vanjskim izgledom pokazuju svoju prirodnu sklonost prema vrlini. Tako Zenon u "Državi", Hrizip u prvoj knjizi svog djela "O načinu života" i Apolodor u "Etici". – Diogen Laertije, Životi i mišljenja istaknutih filozofa, (DL VII 129)*

⁷ Taj stav na temelju zapisa Filodema i Diogena Laertija zagovara H.C. Baldry u "Zeno's Ideal State"

⁸ Katja Maria Vogt: "Law, Reason and the City – Political Philosophy in Early Stoa", Oxford University Press, 2008. Osim te teze Vogt pod "uznemirujućima" obrazlaže i navodna Krizipova opravdavanja incesta i antropofagije.

⁹ DL VI 96-98

¹⁰ Čemu je najbolji primjer život Diogena iz Sinope, o čemu svjedoči i Diogen Laertije

¹¹ O čemu svjedoči i sljedeći odlomak iz "Života i mišljenja istaknutih filozofa" (D.L. VII 4) - *Neko vrijeme je dakle slušao Kratesa. Budući da je tad pisao svoje djelo o državi, neki ljudi su u šali govorili da ju je napisao na repu psa.*